

УДК 711.424

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ РИНКОВИХ ПЛОЩ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНИХ МІСТ УКРАЇНИ

Рибчинський О. В., доцент, канд. арх.

Кафедра реставрації архітектурної та мистецької спадщини

Національний університет «Львівська політехніка»

Тел. +38 (032) 258-22-08

Анотація. Формування просторових особливостей ринкових площ розглянуто в контексті виникнення поселення, статусу власників магнатських родів, складності його планувальної структури, функціонування торгівельних шляхів, календарного порядку ярмаркових днів, активності ремісничих цехів.

Аннотация. Формирование пространственных особенностей рыночных площадей рассмотрено в контексте возникновения поселений, статуса владельцев магнатских кланов, сложности его планировочной структуры, функционирования торговых путей, календарного порядка ярмарочных дней, активности ремесленных цехов.

Ключові слова: ринкова площа, історичне місто, торгівельний шлях, ярмарки, забудова, образ міста.

Постановка проблеми. В статті розкрито взаємозалежність формування ринкових площ та торгових шляхів, міських привілеїв, розвитку торгівлі і ремісництва, а також урбаністичних процесів і класифікації поселень.

Актуальність дослідження. У розвитку історичних міст України можна прослідкувати певну столітню традицію, яка відображається у соціальному, політичному, економічному та культурному стані міст. З огляду на це актуальним є виявлення характерних особливостей формування ринкових площ як центральної ідеї побудови міського простору.

Аналіз попередніх досліджень та публікацій. Активно досліджувати урбаністичні та архітектурні особливості ринкових площ у Східній Європі почали після завершення Першої світової війни. У той час до цієї теми звернулись: Л. Пінінський, Р. Фелінський, А. Кюхнель, І. Дрекслер, С. Клужняк. Після Другої світової війни розпочався етап докладного історичного, урбаністичного та архітектурного аналізу розвитку східноєвропейських міст та містечок. Провідна роль у цих дослідженнях належить польській науковій школі. Т. Козачевський, Я. Пуделко, М. Ксьонжек, А. Рogaлянка, Г. Кондзеля, Т. Зарембська, Б. Красновольський, В. Коморовський, Я. Горак, О. Чернер, В. Грабський, А. Мілобендзький, М. Павліцький, Ч. Тульє, К. Вольські та ін. досліджували не тільки особливості й закономірності розвитку польських міст, а й особливості ринкових площ зокрема. В Україні сьогодні більшість праць, присвячених містам та містечкам, розкривають історичні аспекти урбанізаційних процесів, установлення магдебурзького права, управління та економічний розвиток поселень. Уваги заслуговують ґрунтовні дослідження Ф. Персовського, М. Крикуна, А. Зайця, О. Цинкаловського, Я. Кіся, І. Крип'якевича, Ю. Сіцінського, В. Атаманенка, Т. Вихованця. В 1990-х роках розпочинається активна фаза дослідження містобудівельної та архітектурної спадщини українських історичних міст. Простір середмістя та ринкових

© Рибчинський О. В., 2015

площ досліджують: В. Вуйчик, Т. Трегубова, Р. Липка, С. Кравцов, П. Ричков, М. Бевз, Г. Петришин, С. Топилко, У. Іваночко, М. Каплінська, М. Ясінський, О. Пламєницька, А. Соколова, В. Накопало.

Задачі дослідження:

- Аналіз природно-ландшафтних планувальних аспектів розвитку структури історичних міст України;
- Виявлення основних чинників модернізації та відновлення архітектури ринкових площ;
- Характеристика умов трансформації простору ринкових площ в контексті урбаністичних процесів XVI–XX століть.

Мета статті. Визначити впливи соціальних, політичних, економічних та культурних чинників на формування ринкових площ історичних міст України.

Задачі статті. Історичні міста і містечка України відрізняються за часом виникнення, ландшафтними умовами, особливостями функціонування і складністю планувальної структури. Під час закладання міст та містечок вибирали зручні для оборони місцевості, сформовані пагорбами та заболоченими долинами, стрімкими берегами річок та ставків. При розплануванні вулиць та площ враховували регіональні особливості кліматичних умов: загальну кількість сонячних та похмурих днів, розу вітрів, вологість та суворість зими. На вибір місця розташування міста впливали також проходження та перехрещення торгівельних шляхів. Більшість комунікацій в Галичині, на Волині та Поділлі формувалася у XII–XVII ст., а відстань між містами не перевищувала трьох годин пішого ходу. Історичні міста прив'язували до комунікацій, що функціонували як міждержавні, міжрегіональні, місцеві та локальні дороги. Сухопутні та водні сполучення суттєво впливали на розвиток міста, його зв'язки з сусідніми поселеннями та важливими полісами інших держав [1]. Завдяки функціонуванню торгівельних шляхів архітектура ринкових площ змінювалася та доповнювалася, модернізувалася та відновлювалася. Величина торгівельних шляхів вплинула на характер, поверховість та щільність забудови ринкових площ Самбора, Стрия, Надвірної, Кутів, Рівного, Острога, Луцька, Старокостянтинова, Кам'янця-Подільського, Ярмолинців, Тульчина, Летичева та інших. У цих містах в сторонах ринку розташовували заїзди та склади, возівні та комори, аптеки та суконниці, лихварні та торгові ряди, якими користалися купці та крамарі, що приїздили в місто на ярмаркові дні. Важливу роль у розбудові міст та містечок відіграли дозволи на проведення річних та тижневих ярмарків. У містах, що розташовувалися на торгівельному тракті, ярмарки відбувалися у різні дні тижня. Це важливий аспект економічного розвитку, що пов'язував між собою міста та містечка, давав можливість нового будівництва і реконструкції вулиць та ринкової площі зокрема. Привілеї на торги та ярмарки фундатори міста намагалися отримати вже при заснуванні міста. Наприклад, якщо в першій половині XVII ст. в Галицькій землі з 175 міст ярмаркувати мали право лише 28, то вже на початку 40-х років XIX ст. в 13 циркулах Галичини, Буковини торги та ярмарки відбувалися в 59 містах та 142 інших місцевостях [2]. Локаційні привілеї, отримані містом, мали вузькі положення, які діяли в межах поселення. Фактично у містах діяло автономне самоврядування, що ґрунтувалося на різних економічних та політичних привілеях, які ретельно боронили та намагалися розширити за рахунок інших міст [3]. Завдяки конкуренції та активізації торгівлі розмаїтим товаром постала проблема створення єдиних мірних величин. Для метрологічних приладів виділяли окремі приміщення у ратушах або будували відокремлені споруди, як у Бучачі та Бурштині, Язлівці та Ярмолинцях. У торгові та ярмаркові дні забороняли використовувати власні ваги та міри, а тих, хто нехтував цим правилом, карали грошовими штрафами та публічним зневаженням на стовпі ганьби [4]. Вже на початку заснування міст та містечок передбачали торгівельне призначення ринкових площ і велике скупчення людей, возів, худоби та розмаїтого товару у ярмаркові дні. Саме від цього залежали розміри ринкових

площ та вулиць, що до них провадили. Найбільшими були ринкові площі, на яких торгували худобою. Якщо ринкова площа не витримувала навантаження великої кількості людей, тоді на передмістях або й у середмісті розплановували додаткові торговлиці худоби, солі, дров тощо. Наприклад, у містечку Базалія, розташованому над річкою Случ, була невелика ринкова площа, на якій стояло кілька дерев'яних яток, натомість перед костелом функціонувала велика торговиця коней [5]. Для приїжджих купців здавалися у винайм крамниці, ятки, будки та склади. Архітектура таких будинків була різних форм та стилістики, від вишукано оздоблених будинків до нашвидкоруч збудованих дерев'яних лав. Найчастіше для такої торгівлі формували середринкові квартали, як от у Підгайцях, Кам'янці-Струмиловій, Новому Яричеві, Козовій, на Волині в Острозі, Дружкополі, Турійську і Ковелі, на Поділлі у Кам'янці-Подільському, Гайсині, Фельштині, Китайгороді та інших. Так, у містечку Фірлеєві ринок був торговицею, на ньому стояли ятки різників (у 1616 році їх було троє), міщанські крамниці, будки пекарів, лави та столи приїжджих купців. Ринок займав простір від підкамінської дороги аж до стежки навпроти церкви [8]. Завдяки розвитку торгівлі та активності проведення ярмарків розвивається тип великих поліфункціональних будівель, що нагадували азійські караван-сараї. На прийняття рішення щодо розбудови міста впливали позитивні результати у розвитку торгівлі та ремісництва. Розвиток ремісництва не набув такого значення, як у містах Франції або Німеччини. Тож найважливішим чинником розбудови історичних міст та містечок України була торгівля товарами сільського господарства. Така форма економічної діяльності впливала на архітектуру поселення та ринкових площ зокрема. Так, містечко Нова Чарторія (колишній Новоград-Волинський повіт) наприкінці XIX ст. нагадувало радше село, а торгівельна діяльність у ньому практично зникла [7].

У розвитку історичних міст суттєву роль відігравали шевські цехи. Їхні керівники намагалися влаштувати крамниці у найвигідніших місцях ринкової площі. Недаремно у Дрогобичі король Август III у 1754 році дозволяє шевському цехові встановити додаткові нові 6 яток біля давніших 12 [8]. Досліджуючи Гусятин, Антоній Шнайдер також занотовує, що «місцева індустріалізація охоплює окрім рільництва, яким тут займаються усі мешканці-християни, також шевське та кушнірське виробництво» [9]. Усі вироби продавали на місцевій ринковій площі щодня і особливо активно у час ярмарків. У Бродах шевство теж було найпопулярнішим ремеслом: у 1731 році ковальський цех нараховував 28, кушнірський 19, боднарський 17, ткацький 8 оподаткованих майстрів, а от шевський аж 61 [10]. Відповідно, шевський цех володів найбільшою кількістю крамниць на ринку та суттєво впливав на міське життя. Ринок подільського міста Деражня змінився після того, як Петро Теппер у 1779 році побудував кілька суконних фабрик та залучив у виробництво німецьких фахівців [11].

Особливий вплив на архітектуру ринкових площ мало виробництво будівельних матеріалів, найпоширенішим серед яких було дерево. Тому по всій Галичині та Волині активно функціонували тартаки, кількість яких невпинно зростала (так, у 1847 році в Галичині нараховували вже 222 тартаки) [12]. Розвиток виробництва гонту та драниці пояснює активне використання цього будівельного матеріалу у покритті дахів дерев'яних та мурованих будинків, ратуш, церков, костелів, синагог та навіть замків [13]. Навіть на Поділлі, де у XIX ст. почали активно вживати в будівництві камінь, більшість містечок XVII–XVIII ст. були збудовані з дерева. Наприклад, у люстрації 1789 р. зазначено, що «місто Літин збудовано з дерева, посередині ринку стоїть ратуша з накриттям для торгівців, біля неї 18 крамниць під спільним дахом; 20 шинкових будинків, з яких 5 заїзні; в ринкових та затильних будинках мешкають євреї» [14].

Упродовж XVI – першої половини XVII ст. відбувається інтенсивне заснування переважно приватних міст на території Галичини, Волині та Поділля. Управляли цими містами війти, призначені власником поселення. Ринкові площі, вулиці та дороги міста постійно контролювала замкова залага. З розташованих в околицях сіл збирали податки на

його розбудову, а селян безпосередньо долучали до ремонтів та обслуги. Наприклад, 1520 року польський король Зигмунт I звільняє дрогобичан від обов'язків ремонтувати перемиські укріплення, оскільки «вже Дрогобич укріпили й далі стараються»[15]. На формування ансамблів ринкових площ безпосередньо впливали магнатські роди. Так, наприклад, у Жовкві замовлення родини Жолкевських вплинуло на образ замку та ключових сакральних об'єктів. Не меншим був вплив на ансамбль ринкових площ в Бродах, Кристинополі, Станіславові (тепер Івано-Франківськ) найбагатшої в Червоній Русі родини Потоцьких. Тернопіль, Самбір, Дрогобич, Радехів, Олика, Радивилів, Камянець-Подільський, Немирів, Умань, Корець та багато інших також пов'язані із магнатськими родами, які володіли не лише палацами та замками, а й кам'яницями, дерев'яними будинками в межах ринкової площі та міста. Міста засновували не лише магнатські роди, а й духовенство, – наприклад, місто Дунаїв розбудовує у 1420 році галицький єпископ Жешовський [16]. Від продуманості функціонального наповнення та відповідного зовнішнього вигляду ринку залежало, чи будуть приїздити до міста купці, чи затримуються у ньому надовго, чи зможуть у поселенні відбуватися торги. Від цих же чинників залежало наповнення замкової казни і, відповідно, повноцінне функціонування міста.

В історичних містах України відобразилися усі відомі архітектурні стилі. У період ренесансу спорудження замку відбувається майже одночасно з побудовою. Замки і міста розплановують під наглядом військових інженерів, архітекторів та будівничих згідно з єдиною концепцією. У ренесансному місті ринкова площа регулярно зав'язана з вулицями, з будинками ратуші, заїздами, будинками ваг, суконниць та інших споруд, що органічно пов'язані з економічним функціонуванням міста або містечка. У період бароко, подібно до ренесансу, відбувається програмне розпланування, однак зникає необхідність будувати оборонні замки, оскільки їхню просторову роль переймають палаци, а оборонна межа за містом зникає. Барокові палаци стають прикрасами міста, їх будують навіть в сторонах ринкових площ. Використовуючи візуальні осі і особливі естетичні архітектурні засоби, архітектори створювали просторово-композиційні зв'язки між ринком і палацом. У наступні періоди ідея оборонності міст втрачає свою актуальність: вали ліквідовують, засипаються рови, руйнують башти, брами та мури. Для процесів урбанізації Х–ХІІІ та ХІV–ХV ст. характерне формування розгалуженої мережі міст. Найактивніше вона розбудовується у ХVІ–ХVІІ ст. Ці урбаністичні процеси не були простими: поруч із заснуванням нових занепадали та перетворювалися в села давні міста. Часті війни, пожежі та спустошення татарських наїздів загальмовували розвиток поселень. У ХVІІІ ст. поява нових міст суттєво зменшується. Після поділу Польщі у 1772 році та входження Галичини до складу Австрійської імперії постала проблема класифікації міських поселень. Отримані привілеї міст та містечок не відповідали вимогам австрійських урядовців. У тогочасних описах часто можна зустріти різні статистичні дані щодо статусу міських поселень [17]. Статус міста визначав рівень вирішення побутових проблем міщан. Так, для Дрогобича у 1544 році Зигмунт ІІІ видав дозвіл на побудову водопроводу, натомість міщани, що варили пиво, повинні були платити від кожної варки 4 гроші, власники будинків поквартально 3 гроші, коморники 1 грош в казну ратуші [18]. У більшості міст Галичини водопроводів не було, воду набирали з криниць, розташованих на ринку або в подвір'ях. Навіть на початку ХХ сторіччя з 34 галицьких міст, що нараховували понад 10000 мешканців, лише 7 мали водопроводи, а на 15 міст, що нараховували більше 15000 мешканців, лише 4 мали каналізацію [19]. Саме статус міста впливав на стратегію та умови його розвитку.

Архітектурний образ ринкової площі у вільних королівських містах відрізнявся від інших міст. У вільних королівських містах споруджували двоповерхові кам'яниці з вишуканим фасадним вистроєм, а у містах – дерев'яну одноповерхову забудову. Зміни статусу міста перетворювали його у містечко або село, де відбувалися локальні торги. Такі

зміни призводили до занепаду поселення та ліквідації його ринкової площі. Піднесення міста на ранг вище навпаки давало підстави до оновлення та активізації будівництва. У таких випадках ринкову площу упорядковували, розбудовували ратуші та храми, кам'яниці та крамниці. Яскравим прикладом впливу зміни статусу міста на ринкову площу є Жовква. Тут протягом XIX ст. змінюють поверховість будинків, розбирають стару ренесансову ратушу, впорядковують поверхню площі. Натомість в Угринові, незважаючи на втрату статусу у XIX ст., ринкова площа з властивою для неї забудовою початку зберігається і зникає поступово.

Після кількох територіально-адміністративних реформ та усталення вимог щодо кількості мешканці у кінці XIX ст. у Львівському воєводстві було – 37 містечок, у Станіславівському – 21, Тернопільському – 36. Кілька містечок взагалі втратили свій статус. Наприкінці XIX ст. у Волинській губернії було 12 повітових міст та 135 містечок, а в склад Подільської губернії входило 12 повітових міст, 17 міст та 120 містечок. Розвиток повітових міст протягом XIX сторіччя яскраво відобразився в архітектурі їхніх ринкових площ. У Городку та Дрогобичі, Стрию та Самборі, Рогатині та Підгайцях розбудовують ратуші та кам'яниці, а функціональний простір ринку доповнюють відпочинковими парковими територіями. Умови розташування визначали характеристики міста за такими ознаками: місто на головних шляхах, місто на локальних шляхах, місто із залізничною станцією. Якщо місто розташовувалося на головних шляхах, то в приринкових кварталах будувалися заїжджі двори (Жовква, Рава Руська, Яворів, Дрогобич, Бережани); сторони, попередньо сформовані відокремленими будинками, перетворювалися у сторони з рядовою забудовою (Рава Руська, Янів, Яворів, Сокаль, Кристинопіль); маломістечкові стилістичні вирішення фасадів переробляли на класицистичні та історичні (Жовква, Рава Руська, Кам'янка Буська, Городок, Яворів, Самбір, Дрогобич, Стрий); поширювалась двоповерхова забудова. Вигідне розташування містечок стало запорукою їхньої розбудови. Наприклад, волинське містечко Людвиполь (розташоване на відстані 25 км від Корця) завдяки проходженню через нього тракту Корець–Пінськ у кінці XIX ст. складалося зі 145 будинків, 2 дерев'яних і 2 мурованих з каменю синагог, 10 єврейських крамниць, 12 двірських крамниць в ратуші, різні, бровара, млинів та католицької каплиці. Завдяки вигідному розташуванню подільське місто Меджибіж у другій половині XIX ст. налічувало 706 будинків, 2 парафіяльні та 2 філіальні церкви, римо-католицький костел, синагогу, муровану ратушу, довкола якої з давніх часів розташовувалося кілька десятків крамниць, кільканадцять мурованих заїзних будинків і кам'яниць та дві аптеки [20].

Якщо місто розташовувалося на локальних шляхах, то у ньому не відбувалися значні зміни архітектури ринкових площ (Куликів, Великі Мости, Тартаків, Белз, Угнів, Потелич, Немирів, Магерів, Крукеничі, Нижанковичі, Фельштин). Якщо у місті була станція залізничної колії (кін. XIX – поч. XX ст.), то забудова з торгівельною функцією розширювалась у напрямку до станції (Янів, Сокаль, Кам'янка Буська, Рава Руська, Судова Вишня, Мостиська). Однак за короткий період межі XIX і XX ст. поява залізничних станцій не встигла суттєво вплинути на характер забудови ринкових площ.

Функціонально міста класифікували на столиці округів, повітові міста, міста та містечка. Якщо місто було окружним центром, то для забудови ринкових площ у XIX ст. були притаманні якісні показники планування та стилістики житлової забудови: двоповерхові будинки з офіцинами, з класицистичними та історичними вирішеннями фасадів, регулярна рядова забудова (Жовква, Самбір, Бережани, Броди, Збараж, Золочів та ін.) У повітових містах забудова ринкових площ розвивалася подібно до окружних центрів, але повільніше і лише в окремих будинках (Сокаль, Рава Руська, Кам'янка Буська, Яворів та ін.). У звичайних містах забудова ринкових площ розвивалася слабо (Комарно, Щирець, Кристинопіль, Белз, Буськ). У містечках забудова ринкових площ практично не змінювалась (Куликів, Куткір, Кукизів, Великі Мости, Краківець, Крукеничі та ін.).

Висновки. Простір ринкових площ пов'язаний з часом виникнення поселення, розмірами і складністю його планувальної структури, календарною насиченістю ярмаркових днів, активністю ремісничих цехів та наявністю малих підприємств з виробництва будівельних матеріалів. Стан урбаністичних процесів впродовж XVI – пер. пол. XVII ст. змінювався завдяки магнатським родам, які безпосередньо контролювали та впливали на формування ринкових площ. Урбаністичні процеси не були простими: поруч з заснуванням нових занепадали та перетворювалися в села давні міста. Часті війни, пожежі та спустошення татарських наїздів загальмовували розвиток. Зміни статусу міста перетворювали його у містечко або село, де відбувалися локальні торги, і призводили до занепаду та ліквідації ринкової площі. Піднесення міста на ранг вище навпаки давало підстави до оновлення та активізації будівництва. У таких містах ринкову площу упорядковували, розбудовували ратуші та храми, кам'яниці та крамниці. У XIX ст. поселення функціонально класифікували на столиці округів, повітові міста, міста та містечка. Від класу поселення залежала просторова якість ринкової площі: планування та стилістики житлової забудови, ратуші, будинків ваги, торгових рядів, заїздів та складських приміщень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гошко Ю. Промисли й торгівля в Українських Карпатах. – Київ: Наукова Думка, 1991. – С. 149–160.
2. Там само. – С. 200.
3. Ptasnik J. Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce. – Krakow, 1934. – S.612.
4. Гошко Ю. Промисли й торгівля в Українських Карпатах. – Київ, Наукова Думка, 1991. – С. 206.
5. Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego: innych Krajów Słowiańskich. – Warszawa, 1880. Tom I. – S. 120.
6. Szatko S. Firlejów: Monografia historyczna. – Lwow, Tow. Szkoly ludowej, 1937. – S.47.
7. Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego: innych Krajów Słowiańskich. – Warszawa, 1880. – Tom I. – S. 772.
8. Archiwum Państwowe w Krakowie. TSchn-435. –S.327.
9. Archiwum Państwowe w Krakowie. TSchn-639. –S.117.
10. Созанський І. З минушини Бродів. Причинки до історії міста в XVII в. (репринтне видання 1911 р.). – Броди, 2003. – С.44.
11. Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego: innych Krajów Słowiańskich. – Warszawa, 1880. – Tom I. – S. 959.
12. Гошко Ю. Промисли й торгівля в Українських Карпатах. – Київ: Наукова Думка, 1991. – С. 68.
13. Там само, – С. 70-72.
14. Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego: innych Krajów Słowiańskich. – Warszawa, 1881. – Tom V. – S. 353.
15. Archiwum Państwowe w Krakowie. TSchn-435. –S.321.
16. Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego: innych Krajów Słowiańskich. –Warszawa, 1881. – Tom II. – S. 224.
17. Докладний аналіз стану урбанізації Галичини наведений у праці: Петришин Г. – Карта Ф. фон Міра (1779-1782 pp.) як джерело до містознавства Галичини. – Львів, 2006. – С.14–15.
18. Archiwum Państwowe w Krakowie. TSchn-435. –S.322.
19. Leon Paczewski. Odbudowa miast w Galicyi. – Warszawa, 1918. – S. 5.
20. Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego: innych Krajów Słowiańskich. – Warszawa, 1881. – Tom VI. – S. 365.

15.04.2015 р.